

Жук Андрій Васильович,
*аспірант кафедри історії України і методики викладання історії
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника,
викладач
Комунального закладу фахової передвищої освіти
«Івано-Франківського медичного фахового коледжу»
Івано-Франківської обласної ради,
священник УГКЦ
orcid.org/0000-0001-6799-8977
Researcher ID: GLR-3118-2022
zhuk.andrii.vasylovich@gmail.com*

ПРИНАЛЕЖНІСТЬ ПОЧАЇВСЬКОЇ ЛАВРИ ДО ТЕРНОПІЛЬСЬКО-ЗБОРІВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ: ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС

Церковна історія є одним із найбільш вагомих напрямів досліджень у будь-який час, у будь-якій країні та за будь-якого політичного режиму. Її можна трактувати по-своєму, і кожен її бачить із власних позицій, міркувань, підсумкових суджень. Однак об'єктивне дослідження часто може бути ненаписаним через відсутність політичної волі, обмеження з боку замовника і т. д. Тим не менше ми як професійні історики повинні уникати будь-якого емоційного забарвлення, коли описуємо досліджувані нами факти, процеси та явища. Нам важлива не лише конкретна реконструкція подій, а й їх правильне розуміння як нами, так і тими, хто візьме до рук нашу працю як в ознайомчих, так і дослідницьких, навчальних, просвітніх та інших потенційно можливих цілях.

Метою даного дослідження є всебічний аналіз історичних, юридичних та релігійних аспектів приналежності Почаївської Лаври до Тернопільсько-Зборівської митрополії Української греко-католицької церкви. Зокрема, робота спрямована на вивчення історичного контексту, обставин передачі власності, впливу релігійно-політичних чинників та перспективи врегулювання конфліктів, пов'язаних із цією святинєю. Дослідження має завдання окреслити основні виклики та можливості, що стоять перед УГКЦ у справі повернення Лаври, а також внести ясність у процеси реституції церковного майна в Україні.

Об'єктом дослідження є Свято-Успенська Почаївська лавра як одна з головних святинь Західного регіону України.

Предметом дослідження виступають факти, події та процеси, які мали місце та відбуваються в контексті історичного розвитку Свято-Успенської Почаївської лаври.

У роботі розглянуто історичний контекст та обставини передачі власності, досліджено вплив релігійно-політичних чинників на цей процес. Особливу увагу приділено викликам і можливостям, що стоять перед УГКЦ у справі повернення Лаври, а також перспективам урегулювання конфліктів, пов'язаних із реституцією церковного майна в Україні. Дослідження спрямоване на внесення ясності у складні питання церковної власності та зміцнення правових основ діяльності Української греко-католицької церкви.

Ключові слова: Тернопільсько-Зборівська митрополія, УГКЦ, ПЦУ, Почаївська лавра, Тернопільська область.

Zhuk Andrii,

*Postgraduate Student at the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
teacher*

Communal institution "Ivano-Frankivsk medical professional college"

Ivano-Frankivsk regional council

priest of the UGCC

orcid.org/0000-0001-6799-8977

Researcher ID: GLR-3118-2022

zhuk.andrii.vasylovich@gmail.com

AFFILIATION OF THE POCHAIVSKY LAVRA TO THE TERNOPIL-ZBORIV METROPOLITAN OF THE UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC CHURCH: A HISTORICAL DISCOURSE

Church history is one of the most important areas of research at any time, in any country and under any political regime. It can be interpreted in one's own way and everyone sees it from their own positions, considerations, and final judgments. However, objective research may often not be written due to lack of political will, restrictions from the customer, etc. Nevertheless, we as professional historians must avoid any emotional coloring when describing the facts, processes and phenomena we study. It is important to us not only a specific reconstruction of events, but also their correct understanding both by us and by those who will take our work into their hands for both informative and research, educational, educational and other potentially possible purposes.

The purpose of our research is a comprehensive analysis of the historical, legal and religious aspects of the affiliation of the Pochaiv Lavra to the Ternopil-Zboriv Metropolitanate of the Ukrainian Greek Catholic Church. In particular, the work is aimed at studying the historical context, the circumstances of the transfer of ownership, the influence of religious and political factors, and the prospects for conflict resolution related to this shrine. The research aims to outline the main challenges and opportunities facing the UGCC in the case of the return of the Lavra, as well as to clarify the processes of restitution of church property in Ukraine.

The object of the study is the Holy Dormition Pochaiv Lavra as one of the main shrines of the western region of Ukraine.

The subject of the research are the facts, events and processes that take place in the context of the historical development of the Holy Dormition Pochaiv Lavra.

The work examines the historical context and circumstances of the transfer of property, and examines the influence of religious and political factors on this process. Special attention is paid to the challenges and opportunities facing the UGCC in the case of the return of the Lavra, as well as the prospects for conflict resolution related to the restitution of church property in Ukraine. The study is aimed at clarifying the complex issues of church property and strengthening the legal foundations of the Ukrainian Greek Catholic Church.

Key words: Ternopil-Zboriv Metropolis, UGCC, OCU, Pochaiv Lavra, Ternopil Oblast.

Питання дослідження історії Свято-Успенської Почаївської лаври є доволі популярною і досліджуваною темою у вітчизняній історіографії. Ця тема знайшла відображення в монографічних дослідженнях С. Антоновича, І. Огієнка, І. Дубилка, П. Ричкова, а також у численних публікаціях В. Ричко. Значний внесок у дослідження зробили І. Тарасюк, О. Головка, Ю. Мартинів, Б. Гуменюк, О. Панфілов та ін.

На сучасному етапі розвитку церковної історії вагомим місцем посідає аналіз полеміки діючих релігійних конфесій в Україні за право володіння та здійснення богослужінь на території Почаївської лаври. Однак у цьому контексті слід коротко охарактеризувати її історію до 2022 р. Це важливо для того, щоб краще висвітлити

контекст подій і їх вагомість у сучасному соціально-політичному дискурсі як на рівні регіону, так і на рівні держави.

Відповідно до непідтверджених документально відомостей, історія Почаївського монастиря починається в I пол. XIII ст. Майбутня обитель виникла на локації, де православному ченцеві-втікачу з-під монгольської навали, який раніше був у братії Києво-Печерської лаври, явилася Богородиця і залишила свій слід на камені (Ричко, 2020, с. 67).

У листі за 1527 р. польський король Сигізмунд I видав наказ кременецькому старості не чинити жодних перешкод ярмаркам поблизу Почаївської гори на свято Успіння Пресвятої Богородиці. 1577 р. Сигізмунд II Август дав

підтвердження на цей привілей через прохання тодішнього власника м. Почаїв Василя Гостського. Слід зауважити, що як у 1527, так і в 1577 р. згадок про монастир немає. 1564 р. власник Почаєва Ярофій Гостський записав його своїй дружині Ганні. Що цікаво: подружжя було між собою далекими родичами, адже були з одного і того ж роду українських шляхтичів Кірдеєвичів. 1597 р. Ганною було зроблено запис-фундацію про будівництво кам'яного храму Успіння Пресвятої Богородиці і утворення при ній монастирського комплексу на вісім ченців. Монастир отримав від власниці Почаєва шість селян, великі земельні, лісові та сінокосні ділянки, а також велику суму коштів (Ричко, 2019, с. 62–63).

Головним подарунком від шляхтянки для ченців слід уважати ікону Богородиці, яку вона отримала від митрополита. За локальними переказами, образ ще в ті часи мав чудотворну силу: завдяки йому брат Гостської зміг зцілитися від сліпоты. Під час заснування монастиря стояла умова про те, що ченці будуть триматися грецького віросповідання та східного обряду як такого. Не маючи дітей, Анна Гостська (в окремих джерелах – Гойська) записала свої маєтки Козин і Орлю на племінників по своїй сестрі Варварі – Андрію та Івана Фірлеям. Після смерті А. Гостської, 1617 р., один із братів Фірлеїв – Андрій, який на той час був протестантом, вирішив порушити умови заповіту і зазіхнути на майно монастиря в Почаєві. Шляхтич не лише пограбував монастир, а й забрав із собою чудотворну ікону. Утім, монахи не збиралися здаватися і на чолі з ігуменом монастиря Йовом (Желізою¹) подали до суду (Релігієзнавчий словник, 1996, с. 134).

Одна зі спроб уладнати суперечку зачепила навіть звернення Й. Желіза до Московського царства на допомогу. Загалом суперечка, яка призвела і до певного занепаду обителі, тривала понад 30 років. 1647 р. А. Фірлей повернув ікону братії в Почаїв та частину монастирського майна і таким чином програв довголітню суперечку монахам. У 1649 р. коштами Федора та Єви Домашевських було зведено перший кам'яний храм на території обителі (Гудима,

1995, с. 20).

Доволі трагічним для Лаври виявився липень 1651 р. Опісля поразки військ Б. Хмельницького під Берестечком частина козаків знайшла прихисток у Почаївській святині спільно з шляхтичем Завадським. Однак у ході активного просування поляків південною Волиню козаків було схоплено і разом зі шляхтичем страчено. Незабаром, 28 жовтня того ж року, помирає Йов Желізо. Через сім років унаслідок трьох видінь тодішньому очільнику Київської православної митрополії Діонісію Балабану 28 серпня 1659 р. в присутності останнього та настоятеля лаври ігумена Феофана була піднята із землі домовина Й. Желіза. У ній було знайдено нетлінне тіло, яке з того часу є поміщеним в окремо відведеному печерному приміщенні під храмом св. Трійці. Із 1842 р. тіло преподобного Йова Почаївського перебуває у срібній раці (Булига, 2002, с. 31).

1675 р. Почаївська обитель пережила надскладну облогу з боку турків-османів. Відтоді і дотепер побутує легенда про омофорний захист монастиря Богородицею. Правда це чи ні – сказати складно. Поряд із тим ця історія послугувала новому витoku популяризації монастиря та підняттю його статусу серед православного світу. Однак після укладення Вічного миру між Річчю Посполитою та Московським царством у 1686 р. ситуація для монастиря стає знову інша, і його братії доводиться бути новим каменем спотикання в політичних інтригах між Варшавою та Москвою (Гуменюк, 2011, с. 18).

Попри те що монахи обителі в 1701 р. домоглися від Варшави недоторканності, цей привілей на практиці не виконувався. Із переходом луцької кафедри в унію в 1712 р. під час обрання місцевим єпископом Йосипа Виговського монахи в Почаєві вирішують також зробити схожий вибір. Він також був зумовлений і тим, що у вирі Північної війни, яка зачепила і Волинь, перспективи останнього православного монастиря на Волині перейти під управління РПЦ виглядали жахливими. Зокрема, небажання потрапити під управління Москви і перейти під захист більш надійного охоронця монахи висловили у листі до Конгрегації Поширення Віри від 23 липня 1712 р. У листі ігумен та братія лаври зазначали, що *«Наш Почаївський монастир волею фундатора був він прилучений до Церкви Константинопільської*

¹ Відомий полеміст, засновник друкарні в Почаєві та великий прихильник козацької державності в добу національно-визвольної боротьби 1648–1657 рр. під проводом Б. Хмельницького.

та Уставу ставропігійського, а згодом через різні воєнні лихоліття підчинений під ближнього до нас Архiepіскопа Московського, якого ми за одногосним рішенням цілої нашої чернечої спільноти покинули й цим листом в торжественний спосіб відмовляємось, вважаючи це підчинення за справу для нас шкідливу». Слід зауважити, що ченці не назвали очільника РПЦ «патріархом», а Папу Римського ними було вшановано як «Найвищого Архiepірея цілої вселенної, Батька і Пана» (Великий, 1969, с. 82–87).

Варто зазначити, що точної дати переходу Почаївської лаври з православної конфесії в унію (греко-католицизм) немає. Звісно, що є відомими факти приїзду вже згаданого єпископа Й. Виговського в Почаїв 1714 р., де монахи дали дозвіл на опис свого майна і прохали про допомогу в будівництві каплиці св. Варвари. Однак сказати, що монастир менше як за рік перейшов в унію, також буде невірним. Більш логічним виглядає те, що даний процес був поступовим і логічно завершився всередині 1720-х років. 1743 р. ченці стали членами чину Святого Василя Великого (ЧСВВ) і згодом переймуть для себе багато католицьких традицій, у тому числі поголять бороди та відмінять для себе Успенський та Петрівський пости (Мороз, 2023).

Власне греко-католицький період в історії Почаївської лаври – це час високого культурного розквіту та найбільших архітектурних оздоб. Протягом 1720–1740-х років на території монастиря були збудовані двоповерхові келії з трапезною згідно з останніми вимогами часу та моди. Протягом 1771–1791 рр. тривало будівництво головного храму святині – Успенського собору, який зводився на кошти найбагатшого в миру монаха, польського магната Миколи Потоцького (1707–1782). Найбільш знаковою подією в історії монастиря слід вважати коронацію ікони Почаївської Богородиці, яку 8 вересня 1773 р. Папою Римським Климентом XIV було визнано чудотворною. 21 вересня того ж року відбулася офіційна церемонія коронації ікони в Почаєві, яка зібрала 100 тис мирян та близько тисячі осіб чорного і білого духовенства унійної церкви (Антонович, 1938, с. 13).

Протягом 102 років (1730–1832) у Почаївській лаврі діяла одна з найпотужніших в Україні друкарень. За вказаний період існування тут було видано 394 літературні найменування.

Найбільш активним часом роботи видавництва був період 1734–1800 рр. Окрім богослужбових книг церковнослов'янською мовою та латиною, тут активно видавали друковану продукцію українською і польською мовами. Найбільш затребуваними за попитом серед духовенства з Почаївської друкарні були такі видання, як Біблія, Апостол, Требник, Євангеліє, Тріодь, Служебник, Молитвослов, Октоїх та ін. Серед прихожан та інших мирян великою популярністю користувалися такі видання з Почаєва церковнослов'янською мовою, як «Богословія нравоучительная» (сім видань, які видавалися з 1751 р.), «Народовіщаніє ілі слово к народу кафоліческому» (три видання – 1756, 1768, 1778 рр.), «Краткое на краткія вопросы и отвѣты способом катехизма» (1776), «Поученіє о обрядах христіанских» (1779), «Науки парохіальні» (1792), «Наука христіанская» (1821) та ін. За участі друкованої продукції почаївських василіан українська розмовна мова поступово почала витісняти книжну у тодішній Греко-католицькій церкві в Україні (Кралюк, 2021).

Після третього поділу Польщі в 1795 р. Кременеччина і, відповідно, Почаїв стали частиною Російської імперії. Стало очевидним, що після відносно недавніх подій Коліївщини російський царат активно займатиметься і русифікацією церковного середовища в Почаєві. До 1830-х років легального приводу для закриття обителі в російській владі не було, адже у неї і так вистачало проблем: вторгнення Наполеона в Росію в 1812 р., російсько-турецької війни 1810–1820-х років, повстання декабристів 1825–1826 рр., численні селянські виступи, зміна влади і т. д.

Однак зупинятися у русифікації офіційний Петербург не збирався. Мати у себе в тилу сильну обитель із великою проукраїнською ідеєю для імперії було небезпечним. Тому й не дивно, що коли монахи з Почаєва долучилися до польського повстання в 1830–1831 рр., у тому числі 9 ченців та 45 монастирських слуг долучилися збройно до спротиву, у російській владі були розв'язані руки до закриття монастиря. Розуміючи велику вагу монастиря в духовному житті Волині й України зокрема, Микола I розпорядився віддати «Базиліанський Почаївський монастир з усією церковною приналежністю, нерухомим майном і капіталами передати

у відомство православного греко-російського духовенства» (Козак, 2023).

Таким чином, ми бачимо, що перехід із греко-католицького підпорядкування в православне на відміну від подій 1712–1714 рр. відбувся у примусовому порядку. Із того періоду і по наші дні лавра в Почаєві перебуває у підпорядкуванні РПЦ. Як виняток – період міжвоєнного часу (1920–1930-х років), коли вона офіційно підпорядковувалася Польській православної церкві. Звісно, що у міжвоєнному часі спостерігалися чіткі проукраїнські тенденції, які, скажімо, не були можливими за доби імперії Романових. Зокрема, якщо в 1906–1912 рр. лавра в Почаєві була розсадником російських шовіністичних ідей та активно просувала через видання «Почаївський листок» ідеологію чорносотенців, то 28 серпня 1933 р. ситуація була кардинально іншою (Цецик, 2018, с. 52–53).

Того дня в Почаєві відбулася 20-тисячна маніфестація з українськими синьо-жовтими стягами, де були такі надписи на транспарантах: «Хочемо Української церкви!», «Хочемо тільки українського єпископату!», «Хочемо української богослужбової мови!», «Почаївська

лавра мусить бути українська!» та ін. Тобто бачимо, що місцеве населення на відміну від духовенства жодним чином не сповідувало проросійських ідей та ревно стояло на патріотизмі. Попри те що локальне духовенство було русофільським, усе ж воно пішло на певні поступки своїм парафіянам: проповіді в лаврі почали виголошуватись українською, а лаврське видання «Церква і народ» було українізоване. Опісля першої радянської окупації Волині впродовж 1939–1941 рр., перебування в німецькій окупації впродовж 1941–1944 рр. та повернення радянської влади в 1944 р. за монастирем остаточно закріпилася слава розсадника ідей «русского міра» (Кралюк, 2021).

Винятком за останні 80 років у літописі обителі є взірцевий життєпис Амфілохія Почаївського (1894–1971). Переслідуваний радянською владою, він не боявся служити своєму народові, у тому числі бути душпастирем та лікарем для волинських вояків УПА. Той факт, що проросійське духовенство намагається приховати ці сторінки з біографії святителя, говорить, на нашу думку, про їхній страх утратити як мирян, так і саму обитель (Ричко, 2018, с. 39).

Митрополит Василій (Семенюк) в оточенні священників та семінаристів на території Почаївської лаври. 22 грудня 2022 р. Джерело: Instagram-блог о. Р. Демуша.
URL: <https://www.instagram.com/romandemush>

Усі спроби, які активно ведуться з 1992 р. щодо повернення Почаївської лаври до українського духовного поля, не мали реальних прав на успіх аж до 24 лютого 2022 р. Не без того, що на юридичному рівні, так і на практичній площині через ЗМІ, блогерів, громадських та духовних діячів із боку УГКЦ та УПЦ КП (із 2019 р. – ПЦУ) велася активна просвітницька діяльність на користь висвітлення правди про історію Почаївської лаври, яку активно приховує наявний в обителі проросійський церковний актив (Ричко, 2018, с. 40–41).

Безпосереднє втручання Тернопільсько-Зборівської митрополії на чолі з митрополитом Васиєм (Семенюком) у справедливе протистояння за право служіння в Почаївській лаврі слід відраховувати з 22 грудня 2022 р.

Отже, на основі проаналізованих вище фактів, подій та явищ констатуємо таке. По-перше, Свято-Успенська Почаївська лавра і справді має глибоку історію як монастирський комплекс та як одне з найбільш популярних місць для паломників в Україні. По-друге, уважати її виключно православною – це є радше маніпуляція, ніж правда, яку намагаються просувати як УПЦ МП, так і вища ієрархія ПЦУ. Унійний період, що тривав для монастиря з 1713 по 1831 р., є найбільш плідним у плані розбудови монастирського комплексу, зведення головної святині монастиря – Свято-Успенського собору та локацією, яка вперше у своїй друкарні випускала продукцію українською живою мовою. Представники ЧСВВ не були байдужими і до подій польського Листопадового повстання 1830–1831 рр., де частина братії і слуг взяла активну участь у складі повстанських військ. Саме за цю позицію василіани були позбавлені права власності на майно на монастиря і з тих пір лавра перебуває під духовною окупацією РПЦ.

Попри спроби голови облради Тернопільщини М. Головка просунути інтереси ПЦУ

щодо передачі їм майна Почаївської лаври взимку 2023 р. ця ідея радше потерпіла повне фіаско. Звільнення чиновника за головування депутатів Тернопільської обласної ради 26 жовтня того року фактично поставило питання щодо долі тимчасово окупованого РПЦ Почаєва на паузу. Позиція ПЦУ стосовно єдиного власника комплексу та відкидання греко-католицького періоду в історії монастиря не можуть не викликати сумніви та фактично говорять про розв'язану ними ж серйозну полеміку. Позиція Тернопільсько-Зборівської митрополії УГКЦ стосовно Почаївської проблеми багато в чому поділяє і думку ЧСВВ щодо потреби реституції незаконно відчуженого в 1831 р. російською владою майна лаври. З іншого боку, не відкидається і позиція Блаженнішого Святослава щодо права на молитву без позову прав на майно, яке є державною власністю (УГКЦ хоче отримати право служити в Почаївській лаврі, 2023).

На нашу думку, протягом 2022–2023 рр. було дано чіткий старт поверненню святині в лоно УГКЦ у доволі гуманний спосіб. Попри те що риторика ПЦУ стосовно позиції УГКЦ є відверто агресивною, владика Василій на відміну від свого візаві в ПЦУ митрополита Нестора не дає жодних гучних коментарів для ЗМІ і тим паче розлогих інтерв'ю. Дії гуманітарного характеру на кшталт спільного проведення з державним сектором музейних виставок, наукових конференцій та допомоги для ВПО в Почаєві є більш вагомими кроками, ніж боротьба за «шкуру не вбитого ведмеда». Попри те що комісія Мінкульту почала свою роботу лише 3 червня 2024 р. стосовно перевірки Почаївської лаври, а в листопаді 2023 р. було проведено обшуки на території обителі, немає певності того, що це дасть якийсь конкретний результат у контексті володіння лаврою або відновить історичну справедливість у скорому часі.

Список використаних джерел:

1. Антонович С. Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври. Кремянець : Церква і нарід, 1938. 123 с.
2. Булига О. Анна Гойська – засновниця Почаївського монастиря. *Гоцанське Погориння: давнина і сучасність* : збірник матеріалів науково-красназавчої конференції, присвяченої 850-річчю Гоцці, 14–15 червня 2002 р. Рівне : Перспектива, 2002.
3. Великий А. Світла і тіні української історії: причинки до історії української церковної думки. Рим : Вид. ОО. Василян, 1969. 219 с.
4. Головка О.В. Релігійність в Україні: соціокультурний вимір. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Філософія, культурологія, соціологія»*. 2011. Вип. 1. С. 49–54.

5. Гудима А. Почаївський монастир в історичній долі українства. Тернопіль, 1995.
6. Гуменюк Б., Панфілова О., Тарасюк І. Фітоморфна фрескова орнаментика церков Почаївської лаври. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2024. Т. 1. № 73. С. 177–182.
7. Гуменюк С.М. Творчість Іова Желіза та її значення для становлення гомілетики у контексті вітчизняної ренесансної культури. *Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки*. 2011. Вип. 60.
8. Дубилко І. Почаївський монастир в історії нашого народу. Вінніпег : Інститут дослідів Волині, 1986. 115 с.
9. Козак О. Блискуче василіанське століття Почаївського монастиря. *Офіційний портал УГКЦ*. URL: <https://ugcc.ua/data/blyskuche-vasylianske-stolittya-pochayvskogo-monastyrua-3296/>
10. Кралюк П. Почаївський монастир у XVIII столітті належав греко-католикам і був осередком українського руху. *Радіо Свобода*. 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/pochayivska-lavra-monastyr/31191614.html>
11. Мартинів Ю.І. Вплив господарського комплексу Почаївської лаври на економічний розвиток краю у XIX – початку XX ст. *Матеріали Всеук. наук.-практ. конф. «Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій»*, м. Тернопіль, 27–28 листопада 2014 р. Тернопіль : Літопис, 2014. С. 38–41.
12. Мартинів Ю.І. Діяльність Почаївської лаври зі збереження пам'яток історико-культурної спадщини. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2013. Вип. 3.35. С. 71–75.
13. Мороз В. Почаїв – оплот греко-католицизму. *Локальна історія*, 6 червня 2023 р. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/pochayiv-oplot-greko-katolitsva>
14. Огієнко І. Свята Почаївська лавра / упоряд. М. Тимошик. Київ : Науково-видавничий центр, 2004. 440 с.
15. Релігієзнавчий словник / за ред. проф. А. Колодного і Б. Любовика. Київ : Четверта хвиля, 1996. 392 с.
16. Ричко В.Ю. Історична роль Почаївської лаври та її вплив на релігійні процеси в сучасному українському соціумі. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2018. Вип. 29. С. 88–93.
17. Ричко В.Ю. Почаївська лавра в контексті конфлікту ідентичностей у сучасному православ'ї в Україні. *Молодий вчений*. 2018. Вип. 8(60). С. 37–42.
18. Ричко В.Ю. Почаївська лавра як активний провідник та опертя «руського мира» на теренах сучасної України. *Теорія і практика актуальних наукових досліджень* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 2017. С. 165–168.
19. Ричко В.Ю. Почаївська лавра: її історична роль та етнічна ідентифікація у сучасному українському суспільстві : дис. ... докт. філософії : 031. Рівне, 2020. 277 с.
20. Ричко В.Ю. Просвітницька діяльність Почаївського монастиря і її роль у формуванні етнічної ідентифікації українського соціуму: історична ретроспектива. *Гілея*. 2018. Вип. 135(8). Ч. 2. С. 187–191.
21. Ричко В.Ю. Чинники формування етнічної ідентифікації Почаївського монастиря крізь призму обставин його екзистенції впродовж кінця XVI – початку XVIII ст. *Вісник Львівського університету ім. І. Франка. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2019. Вип. 26. С. 62–69.
22. Ричков П.А., Луц В.Д. Почаївська Свято-Успенська лавра. Київ : Техніка, 2000. 136 с.
23. УГКЦ хоче отримати право служити в Почаївській Лаврі. УП, 2023. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/19/7385566/>
24. Цецик Я. Вплив чорносотенного духовенства на вибори до Думи на Волині у 1906–1912 рр. *Розвиток сучасної ос'віти і науки: результати, проблеми, перспективи. Аксіологічні аспекти в розвитку науки та освіти*. Конін – Ужгород – Херсон – Кривий Ріг : Посвіт, 2018. С. 51–53.

References:

1. Antonovych, S. (1938). *Korotkyi istorychnyi narys Pochayivskoi Uspinskoi Lavry* [A Brief Historical Sketch of the Pochayiv Dormition Lavra]. Kremianets: «Tserkva i narid» [in Ukrainian].
2. Buly`ga O. (2002). *Anna Gojs`ka – zasnovny`cya Pochayivs`kogo monasty`rya. Goshhans`ke Pogory`nnya: davny`na i suchasnist`*. [Anna Goyska is the founder of the Pochayiv Monastery. Goshchanskoye Pohorynya: antiquity and modernity] *Zbirny`k materialiv naukovykh konferenciiv, pry`svyachenoyi 850-richchyu Goshhi, 14–15 chervnya 2002 r. Rivne : Perspekty`va* [in Ukrainian].
3. Velykyi, A. (1969). *Svitla i tyni ukrainskoi istorii: prychnyky do istorii ukrainskoi tserkovnoi dumky* [Lights and Shadows of Ukrainian History: Contributions to the History of Ukrainian Church Thought]. Rome: Vyd. OO. Vasylian [in Ukrainian].
4. Holovko, O.V. (2011). *Relihiinist v Ukraini: sotsiokulturnyi vymir* [Religiosity in Ukraine: Sociocultural Dimension]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Ser., Filosofiia, kulturolohiia, sotsiologiia, 1* [in Ukrainian].
5. Gudy`ma, A. (1995). *Pochayivs`ky`j monasty`r v istory`chnij doli ukraiyinstva* [Pochayiv monastery in the historical fate of Ukraine]. Ternopil [in Ukrainian].

6. Humeniuk, B., Panfilova, O., Tarasiuk, I. (2024). Fitomorfna freskova ornamentyka tserkov Pochayivskoi lavry [Phytomorphic Fresco Ornamentation of the Churches of Pochayiv Lavra]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 1(73) [in Ukrainian].
7. Humenyuk, S. (2011). Tvorchist' Iova Zheliza ta yiyi znachennya dlya stanovlennya gomilet'yky` u konteksti vitchy'znyanoi renesansnoyi kul'tury [The creativity of Iov Zheliz and its significance for the formation of homiletics in the context of the national Renaissance culture]. *Visnyk Zhy'tomy'rs'kogo derzhavnogo universy'tetu*. Vy'p. 60. *Filosofs'ki nauky*. Zhy'tomy'r: ZhDU [in Ukrainian].
8. Dubyl'ko, I. (1986). Pochayivskiy monastyr v istorii nashoho narodu [The Pochayiv Monastery in the History of Our People]. Winnipeg: Instytut doslidiv Volyni [in Ukrainian].
9. Kozak, O. (2023). Bly'skuche vasy'lians'ke stolittya Pochayivs'kogo monasty'rya. Oficijny'j portal UGKCz [The brilliant Basilian century of the Pochaiv monastery]. URL: <https://ugcc.ua/data/blyskuche-vasylianske-stolittya-pochayvskogo-monastyrya-3296/> [in Ukrainian].
10. Kralyuk, P. (2021). Pochayivs'ky'j monasty'r u XVIII stolitti nalezhav greko-katoly'kam i buv oseredkom ukraiyins'kogo ruxu [In the 18th century, the Pochaiv monastery belonged to Greek Catholics and was the center of the Ukrainian movement]. *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/pochayivska-lavra-monastyr/31191614.html> [in Ukrainian].
11. Martyniv, Yu.I. (2014). Vplyv hospodarskoho kompleksu Pochayivskoi lavry na ekonomichni rozvytok kraiu u XIX – pochatku XX st. [The Influence of the Economic Complex of Pochayiv Lavra on the Economic Development of the Region in the 19th – Early 20th Century]. *Materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf. «Ukrainske pravoslavia u konteksti vitchyznianoj istorii ta suspilnykh transformatsii» (27–28 lystopada, m. Ternopil)*. Ternopil: Vyd. «Litopys» [in Ukrainian].
12. Martyniv, Yu.I. (2013). Diialnist Pochayivskoi Lavry po zberezhenniu pamiatok istoryko-kulturnoi spadshchyny [The Activity of Pochayiv Lavra in Preserving Historical and Cultural Heritage Sites]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho*. *Istorychni nauky*, 3(35) [in Ukrainian].
13. Moroz, V. (2023). Pochayiv – oplot greko-katolytstva [Pochaiv is a stronghold of Greek Catholicism]. *Lokal'na istoriya*, 6 chervnya. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/pochayiv-oplot-greko-katolytstva> [in Ukrainian].
14. Ohienko, I. (2004). Sviata Pochayivska lavra [Holy Pochayiv Lavra]. Compiler: M. Tymoshyk. Kyiv: Naukovo-vydavnychiy tsentr, 440 pp.
15. *Relihiieznavchy slovnyk [Dictionary of Religious Studies] / [Ed. by Prof. A. Kolodnyi and B. Lobovyk]. (1996). Kyiv: Chetverta khvylya [in Ukrainian].*
16. Rychko, V.Yu. (2018). Istorychna rol Pochayivskoi lavry ta yiyi vplyv na relihiini protsesy v suchasnomu ukrainskomu sotsiumi [The Historical Role of Pochayiv Lavra and Its Influence on Religious Processes in Contemporary Ukrainian Society]. *Aktualni problemy vitchyznianoj ta vsesvitnoy istorii: Zbirnyk naukovykh prats RDHU*, 29 [in Ukrainian].
17. Rychko, V.Yu. (2018). Pochayivska lavra v konteksti konfliktu identychnosti u suchasnomu pravoslavii v Ukraini [Pochaiv Lavra in the Context of the Identity Conflict in Contemporary Orthodoxy in Ukraine]. *Molodyi vchenyi*, 8(60) [in Ukrainian].
18. Rychko, V.Yu. (2017). Pochayivska Lavra yak aktyvnyi providnyk ta opertia «russkoho mira» na terenakh suchasnoi Ukrainy [Pochaiv Lavra as an Active Conductor and Stronghold of the «Russian World» in Contemporary Ukraine]. *Teoriia i praktyka aktualnykh naukovykh doslidzhen: Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoy naukovo-praktychnoy konferentsii, Lviv* [in Ukrainian].
19. Rychko, V.Yu. (2020). Pochayivska lavra: yiyi istorychna rol ta etnichna identyfikatsiia u suchasnomu ukrainskomu suspilstvi [Pochaiv Lavra: Its Historical Role and Ethnic Identification in Contemporary Ukrainian Society]. *Kvalifikatsiina naukova pratsia na pravakh rukopysu. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia doktora filosofii za spetsialnistiu 031 – relihiieznavstvo. Rivnenskyi derzhavnyi humanitarnyi universytet Ministerstva osvity i nauky Ukrainy*. Rivne [in Ukrainian].
20. Rychko, V.Yu. (2018). Prosvitnytska diialnist Pochayivskoho monastyria i yiyi rol u formuvanni etnichnoi identyfikatsii ukrainskoho sotsiumu: istorychna retrospektyva [The Educational Activity of Pochaiv Monastery and Its Role in the Formation of the Ethnic Identity of Ukrainian Society: A Historical Retrospective]. *Hileia: naukovyi visnyk, zbirnyk naukovykh prats*, 135(8) [in Ukrainian].
21. Rychko, V.Yu. (2019). Chynnyky formuvannia etnichnoi identyfikatsii Pochayivskoho monastyria kriz pryzmu obstavyn ioho ekzystentsii vprodovzh kintsia XVI – pochatku XVIII st. [Factors of the Formation of Ethnic Identity of Pochaiv Monastery Through the Lens of Its Existence from the Late 16th to Early 18th Centuries]. *Visnyk Lvivskoho universytetu im. I. Franka. Serii «Filosofsko-politohichni studii»* [in Ukrainian].
22. Rychkov, P.A., Luts, V.D. (2000). Pochayivska Sviato-Uspenska Lavra [Pochaiv Holy Dormition Lavra]. Kyiv: Tekhnika [in Ukrainian].

23. UGKCz xoche otry`maty` pravo sluzhy`ty` v Pochayivs`kij Lavri [The UGC wants to get the right to serve in the Pochaiv Lavra]. UP, (2023). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/01/19/7385566/> [in Ukrainian].

24. Tsetsik, Ya. (2018). Vplyv chornosotenooho dukhovenstva na vybory do Dumy na Volyni u 1906–1912 rr. [The Influence of Black-Hundred Clergy on the Elections to the Duma in Volyn in 1906–1912]. Rozvytok suchasnoi osvity i nauky: rezultaty, problemy, perspektyvy. Aksiolohichni aspekty v rozvytku nauky ta osvity, Konin – Uzhhorod – Kher-son – Kryvyi Rih: Posvit [in Ukrainian].